

**ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ**

**COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS**

ՈՍԿԵՐԶՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ԺԳ-ԺԴ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

ՆԵՐԱՄԱԿԱՆ

Կիլիկեան Հայաստանը, իր աշխարհագրական դիրքով քրիստոնեայ եւ իսլամ երկիրներու քառուղիներուն միջեւ, կարեւոր դեր մը խաղացած է միջազգային առեւտուրի մէջ, ԺԱ-ԺԴ դարերուն:

Յունական ռազմական եւ տնտեսական ազդեցութեան նուազումը Կիլիկիոյ մէջ տնտեսական ասպարէզը լայն բացաւ Հայ առեւտուրի առջեւ, ուր արդէն արաբական ոտնձգութիւնը որոշ դիրքեր ապահոված էր արաբական ճարտարարուեստի զանազան ապրանքներու համար:

Այդ նոյն օրերուն, Սելճուքեան անապահովութենէն դէպի հարաւ տաք՝ Միջերկրականեան շրջանը կը սկսէին հաստատուիլ մեծաթիւ հայեր, որոնք կու գային աւելի ամրապնդելու դիրքերը նախօրօք Կիլիկիա հաստատուած հայերու, եւ իրենց հնարամտութեամբ ու ձեռներէցութեամբ լուրջ մրցակիցներ կը դառնային արդէն այնտեղ հաստատուած յոյն, ասորի եւ արաբ առեւտրականներուն:

1250ին, Հայոց Հեթում Ա.ի թագաւորութեան օրով, պալատական անակնկալ դաւադրութեամբ մը Գահիրէի մէջ գահազուրկ եղաւ էյուպեան արքայատոհմը (1169-1250), եւ գահին տիրացան Մամլուք պետերը, որոնք արդէն ճանչցուած տէրերն էին երկրի զինուորական իշխանութեան: Անոնք սկսան անդադար պատերազմիլ Մոնկոլներու եւ խաչակիր քրիստոնեայ իշխանապետութիւններու դէմ: Սկիզբի կազմակերպչական եւ նուաճողական տասնամեակներէն յետոյ, ԺԴ դարու սկիզբէն մինչեւ վերջը, Մամլուք կայսրութիւնը ապրեցաւ կայուն բարգաւաճման շրջան մը, երբ առեւտուրը եւ արուեստը ծաղկեցան Գահիրէէն մինչեւ Դամասկոս եւ Հալէպ:

Դիրքաւորուած իսլամ Գոնիայի (Iconium) սուլթանութեան եւ Սուրիոյ միջեւ, ինչակիրներու դէպի Կիպրոս նահանջէն ետք, ուր ֆրանսական ծագումով Լուսինեաններու (Lusignan) արքայատոհմը կը տիրէր, Ռուբինեաններու արքայատոհմը դարձաւ դաշնակիցը Լու-

սինեաններու, այդ դաշնակցութիւնը ամրապնդելով խնամիրական սերտ կապերով:

Սակայն առեւտուրը կը շարունակուէր Գոնիայի սուլթանութեան եւ մասնաւորաբար Սուրիոյ հետ: Քիչ թէ շատ քաղաքական կայուն վիճակը՝ որ կը տիրէր Սուրիոյ մէջ, իր անդրադարձումը կ'ունենար Կիլիկեան Հայաստանի մէջ: Այն բոլոր ոսկերչական արուեստի գլուխգործոցները՝ որոնք կը գտնուին մեր տրամադրութեան տակ, պատրաստուած ԺԳ-ԺԴ դարերուն, որոշ չափով արդիւնք են այն խաղաղ առեւտուրին՝ որ տեղի կ'ունենար Սուրիա - Գոնիա - Կիպրոս եռանկիւնին միջեւ: Սոյն եռանկիւնի մէջտեղ էր Կիլիկեան Հայաստանը՝ որ կ'օգնէր վերոյիշեալ լայնածաւալ առեւտուրի տարածման, որու եւրոպական կապակցութիւններն էին ձեւնովական եւ Վենետիկեան առեւտրական նաւերը եւ ռազմանաւերը, պաշտպանելու համար առեւտուրի ազատութիւնը արաբ ծովահէններու ոտնձգութիւններուն դէմ:

Տուեալ ժամանակաշրջանին Դամասկոս կ'արտադրէր նուրբ տնային զարդարանքներ, ամանեղէններ եւ ոսկերչական զարդեր՝ ոսկիէ, արծաթէ, պղինձէ եւ արոյրէ¹:

Առեւտրական կացութիւնը փոխուեցաւ 1345ին, երբ Վենետիկ դաշինք կնքեց Մամլուքներու հետ, եւ առաջին անգամ ըլլալով հաստատեց կանոնաւոր տարեկան ծովագնացութիւն Աղբքսանդրիոյ նաւահանգիստին հետ: Վենետիկեան վերանորոգուած շահազրգուծութիւնը խթան էր այն դժուարութիւններով որոնք գոյութիւն ունէին կեդրոնական Ասիոյ ճանապարհներուն վրայ: Իր Սեւծովեան ելքի նաւահանգիստները ենթակայ էին Մոնկոլեան յարձակումներու: Կիլիկեան Հայաստանը ճնշումի տակ էր Մամլուքներու կողմէ եւ արդէն 1322ին Այասի նաւահանգիստը ինկած էր Արաբներու ձեռքը²: Բացայայտ է որ արեւմտեան տէրութիւնները հրաժարած էին իրենց զինուորական փառասիրութենէն միջին Արեւելքի մէջ, զայն փոխարինելով աւելի եկամտաբեր առեւտրական գործունէութեամբ: Այս առթիւ սկսած էր ուժեղ մրցակցութիւն մը՝ Կիպրոսի Լուսինեաններու, ձեւնովայի եւ Վենետիկի միջեւ, ինչ որ վնասակար էր քրիստոնեաներու շահերուն՝ Միջին Արեւելքի մէջ:

Կիպրոսի Պետրոս Ա. Թագաւորի այսպէս կոչուած խաչակրութեամբ՝ 1365ին, քրիստոնեայ երկիրներու պատկանող նաւերու ծովահէնութիւնները արեւելեան Միջերկրականի մէջ սաստկացան: Որպէս կայաններ ունենալով Կիպրոսի, Հոգոսի եւ Եգէական կղզիներու նաւահանգիստները, անոնք շրջանի իսլամական պետութիւններուն

1. IRA M. LAPIDUS, *Muslim cities in the later Middle Ages*, Cambridge University press, 1984, p. 19.

2. Ibid, p. 24.

երեւցան որպէս վերանորոգուած խաչակրական նախաձեռնութիւններ... քանի որ խիզախ ծովահէնները սկսան յարձակիլ մինչեւ սահմանները Աղեքսանդրիայի եւ Տամիէթի: Մամլուքներու բողոքները Կիպրոսի իշխանութիւններուն՝ իրենց նպատակին չճառայեցին³:

Ժամանակի առեւտրական եւ ռազմա-քաղաքական կացութեան այս հակիրճ պատկերը հասկնալի կը դարձնէ պատճառները մեզի հասած իրերու սակաւութեան: Համոզուած ենք որ Կիլիկեան Հայաստանի ոսկերչական արուեստի սոյն Ոսկեղարը ունէր նաեւ իրեն արժանի նախընթացը, որմէ դժբախտաբար մեզ իրեր չեն հասած:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայկական բազմազան արուեստներու ընդհանուր ձեւաւորման եւ յառաջդիմութեան մէջ Կիլիկեան Հայաստանի ոսկերչութիւնը իր ուրոյն տեղը ունի:

Ըլլալով արեւելքի եւ արեւմուտքի հանդիպման կէտերէն գլխաւորը եւ պատեհութիւնը ունենալով առեւտրական սերտ կապեր ստեղծելու բազմաթիւ երկիրներու հետ, Կիլիկեան Հայաստանը խաղացած է ոչ միայն քաղաքական եւ զինուորական աջքառու դեր, այլ նաեւ նպաստած է հում նիւթերու եւ ճարտարարուեստական արտադրութեան փոխանակման՝ ձենովացիներու, Վենետիկցիներու եւ Միջին Արեւելեան բազմաթիւ երկիրներու միջեւ:

Պատմութեան ամենայայտնի ճանապարհորդներէն Մարքոյ Փոլոյ (Marco Polo) կը նկարագրէ Այասի նաւահանգիստը հետեւեալ ձեւով. «Բոլոր նպարեղէնները եւ մետաքս ու ոսկեթել հիւսուածեղէնները որոնք կ'արտադրուին Եփրատի կողմերը, ինչպէս նաեւ բոլոր այլ ապրանքները կը բերուին այս քաղաքը (Այաս): Եւ Վենետիկի ու ձենովայի, ինչպէս նաեւ միւս բոլոր երկիրներու վաճառականները կու գան այնտեղ՝ ծախելու համար իրենց ապրանքները եւ գնելու ինչ որ պէտք ունին»⁴:

Յիշատակելով «Մեծագոյն Հայաստան»ի մասին (այսինքն՝ Եփրատ գետէն դէպի արեւելք), «..... ան կը սկսի Երզնկայ քաղաքով, ուր կը ձեռակերտուէին աշխարհի լաւագոյն քողկտաւները (տեսակ մը կոպիտ կտաւ, bougran)⁵: Այստեղ կը նշմարուի կարեւորութիւնը Կիլիկեան Հայաստանի՝ որպէս փոխանակութեան կարեւոր կեդրոն մը, ստեղծելով բարգաւաճութիւն:

3. Ibid, p. 27.

4. MARCO POLO, *Le devisement du Monde*, Paris, 1955, p. 73.

5. Ibid, p. 74.

Պատմական ճշմարտութիւն մըն է որ բարգաւաճ երկիրներու մէջ գոհարեղէններ – ոսկի եւ արծաթ – կ'արտադրուէին առատօրէն պերճանքի (luxury) պահանջի պատճառով, որ բնական հետեւանքն է բարգաւաճութեան:

Զարմանալի չէ միայն կրօնական-եկեղեցական առարկաներու գոյատեւումը ու գրեթէ բացարձակ բացակայութիւնը աշխարհիկ իրերու, որոնք անհետ ոչնչացած են չար ոյժերու, ինչպէս նաեւ թանկագին մետաղներու դիւրաւ վաճառելիութեան պատճառով, կարիքի ժամանակ:

Ճենովացիները եւ Վենետիկցիները Կիլիկիոյ մէջ ունէին առեւտրական մենաշնորհներ: Լեւոն Բ. Թագաւորի (Լեւոն Գ.) 1251 թուի հրովարտակը կը հաստատէ՝ «Այս մեր թագաւորական բարձր հրամանք է..... Լեւոնի (Բ) ճշմարիտ ծառայի Աստուծոյ եւ նորին շնորհաւք եւ ողորմութեամբ թագաւորի ամենայն Հայոց..... զոր պարգեւեցաք..... իմաստուն իշխանին մեծապատվեալ վիզայրին ճընովիզացն..... հաւատարիմ սիրելոյն Սիր (Sir) Պէնէթ Զաքարէին վասն ճընովէզ վաճըռկներոյն...»: Նշելէ յետոյ զանազան ապրանքներ, հրովարտակը կ'աւելցնէ «անազ եւ պղինձ ու որեւէ բան..... պարգեւեցաք զմեր թագաւորական բարձր հրամանքս..... Լեւոն Թագաւոր Հայոց»⁶: Վերոյիշեալ երկու մետաղները՝ անազ եւ պղինձ, առատօրէն կը գործածուէին ոսկերչութեան մէջ՝ որպէս ոսկիի եւ արծաթի ձեւաւորման եւ այլ նպատակներու (խառնուրդի) համար:

Կիլիկեան Հայաստանի մէջ Վենետիկցիներու վայելած այլ մենաշնորհներու կարգին՝ կային նաեւ ոսկին ու արծաթը, որ անոնց նաւերը կը բերէին առանց որեւէ մաքսային տուրք վճարելու⁷: Ըստ երեւոյթին վերոյիշեալ մետաղներու տեղւոյն վրայ արտահանումը բաւական չէր երկրին բարգաւաճ ոսկերչութեան մեծ կարիքներուն համար:

Ոսկին եւ արծաթը, որոնք կ'արտահանուէին տեղական հանքերէն ունէին կանոնաւոր օրէնսդրութիւն: Համաձայն Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրութիւն՝ «Եթէ իշխանի գաւառն՝ կամ յերկիր որ ընդ թագաւորի հնազանդութեամբն լինի՝ ոսկեհանք գտնուի, նա թագվորին է, թէ արծաթահանք՝ նա թագուհոյն է: Ապա անճարակ բաժին հասնի երկրին տիրոջն, զինչ ցեղ որ կարենան հաշուել, որ երկուքն լինին չահած: Ապա երկաթն ու պղինձն ու այլ ինքզինքն եւ լինի, որ ի հողէ ելնէ՝ տեղ(ւ)ոյն իշխանին է»⁸:

6. LEONCE ALISHAN, *Sissouan*, Venise, St. Lazare, 1885, p. 387.

7. P. BEDOUKIAN, *The trade in Cilician Armenia*, «Handes Amsorya», Vienna, N° 10-12, 1961, p. 736.

8. ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, Դատաստանագիրք, Երեւան, 1958, Հայպետհրատ, էջ 15-16:

Նոյն Դատաստանագիրքը կը պարունակէ նաեւ յօդուածներ շուկայի կանոնաւորման, կշիռքներու եւ չափերու հսկողութեան, ինչպէս նաեւ շուկայի մէջ գործող վերահսկիչներու եւ գործակալներու պարտականութիւններուն մասին: Այս մասին Օրէնսդիրը (Սմբատ) շատ խիստ է՝ «բայց կու հրամայէ ակրէնքս՝ որ այն ծախաւոյն որ խաբէ գանգէտն ու իր սուղ իրք ծախէ, նա զինք զէդ գող ու անհաւատ դատեն, զէթ որ գրել ենք վասն գողերոյն»⁹: Անշուշտ նոյն օրէնքը կը վերաբերէր նաեւ ոսկերիչներուն, դրամահատներուն եւ այլ մասնագիտութիւններուն, ինչպէս եւրոպական երկիրներու մէջ: Գրեթէ նոյն ժամանակաշրջանին ահաւոր պատիժներ սահմանուած էին Անգլիոյ մէջ՝ «..... 1125ին, Ռոճըր աւ Սարում (Roger of Sarum) եպիսկոպոսը հրամայեց որ բոլոր կեղծարարները բերուին իր մօտ եւ հաշմուի (mutilate) Ուինչեսթըրի (Winchester) մէջ, Ս. Մըննդեան օրը»¹⁰:

Յարգանքը արհեստաւորներու եւ այլ մասնագիտութիւններու համար ընդհանուր էր: Նոյն դատաստանագրքի մէջ կը կարդանք՝ «Յարգէ բոլոր արուեստաւորը»: Անշուշտ այս յարգանքը կը վերաբերէր նաեւ ոսկերիչներուն:

Ունինք նաեւ տեղեկութիւններ 19րդ դարու ականաւոր ճանապարհորդ Վիկտոր Լանգլուայի Սիս այցելութեան: Նկարագրելով իր 1852-1853 թուերու այցը Կիլիկիա, ան կը նշէ չորս մասունք՝ որոնք տեսած է Սիսի Մայրավանքի գանձատան մէջ¹¹, որոնցմէ երեքը արծաթապատուած էին, իսկ չորրորդը՝ ծածկուած թանկարժէք կերպասով: Ան կը հաստատէ թէ անոնցմէ մէկը կը պարունակէ Աջը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի¹² եւ ծածկուած է արծաթեայ դրուագուած զարդաքանդակներով, բիւզանդական ոճի գծագրութեամբ (այն ժամանակ հայկական զարդարուեստի բոլոր տեսակներն ալ դեռ պատշաճօրէն չէին ուսումնասիրուած եւ ամէն զարդարուեստի գործ կը նկատուէր բիւզանդական կամ արաբական): Լուսաւորչի Աջին մատնեմատին վրայ Լանգլուա կը տեսնէր զմրուխտով ընդելուզուած մատանի մը: Ան կը վկայէ թէ նոյն գանձատան մէջ պահուած էին նաեւ երկու արծաթապատ ձեռագրեր, որոնցմէ առաջինը ընդօրինակուած 1333ին (ՉՁԲ) Լեւոն Դ. Թագաւորի օրով, իսկ երկրորդը 1335ին (ՉՁԴ), Կոստանդին Դ-ի օրով: Հաւաստի աղբիւրներէ յայտնի է թէ վերոյիշեալ Աջը այժմ կը գտնուի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Անթիլիասի կաթողիկոսարանին մէջ: Ան տեղափոխուած էր Սիսէն Անթիլիաս 1915

9. ՆՈՅՆ, էջ 127:

10. THOMAS W. BECKER, *The coinmakers*, Doubleday & Co., New York, 1969, page 104.

11. VICTOR LANGLOIS, *Voyages dans la Cilicie*, Paris, 1861.

12. Ibid.

թուի ցեղասպանութենէն յետոյ, ինչպէս նաեւ երկու վերոյիշեալ ձեռագրերը:

Դժբախտաբար, չառ քիչ եկեղեցական իրեր բերուած են Սիսէն մինչեւ Հալէպ եւ անկէ Անթիլիասի նորակերտ մայրավանքը, ուր այժմ խնամքով կը պահուին:

Կիլիկեան հայկական ոսկերչական արուեստի ուսումնասիրման համար մեր տրամադրութեան տակ ունինք չորս ձեռագրերու պահպանակներ եւ մէկ մասնատուի¹³ պահարան: Մեր տրամադրութեան տակ ունինք նաեւ մանրանկար մը, գործ՝ Թորոս Ռոսլինի, ուր ցոյց տրուած են եկեղեցական խոյր մը եւ բուրվառ մը: Որպէս լրացուցիչ, մենք օգտագործեցինք նաեւ տպագրուած նիւթեր հին մանրանկարներու արտահանումներէն, ուր գտանք կիլիկեան հայ թագաւորներու եւ թագուհիներու եւ իրենց զաւակներու գործածած թագերէն:

Լեւինգրատի էրմիթաօի թանգարանը եւս ունի երեք աշխարհիկ իրեր, դրուագուած մեծ վարպետութեամբ, որոնք անձամբ տեսնելու բախտը ունեցանք, իսկ յետագային նաեւ լուսանկարները: Ուրախ ենք որ պիտի կարենանք զանոնք եւս հայ հասարակութեան սեփականութիւնը դարձնել:

Ունենալու համար գրեթէ ամբողջական պատկերը գոյութիւն ունեցող կիլիկեան հայկական ոսկերչութեան, անհրաժեշտ էր ունենալ լուսանկարները Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին որոշ ձեռագրերու պահպանակներուն: Դժբախտաբար անոնք մինչեւ այժմ հեռու մնացած են լայն հասարակութեան հասողութենէն:

ԳԼՈՒԽ Ա.

1.- Պահպանակներ

Ժամանակագրական կարգով, հնագոյն ձեռագրի պահպանակը դրուագուած է 1254 թուին: Ձեռագիրը կը պատկանի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան Անթիլիասի վանքին¹⁴: Այս հարուստ եւ ճոխ պահպանակով մատենան Վիկտոր Լանգլուայի տեսած ձեռագրերէն մէկն է ուր իր ժամանակի մտածողութեան համաձայն՝ այնտեղ «բիւզանդական» ոճի զարդանկարներ կը տեսնէր: Բացայայտ է որ երկու կողմերն ալ ենթարկուած են յետագայ նորոգութիւններու: Մատենանը (աւետարան) գրուած եւ նկարազարդուած է Ստեփանոս եպիսկոպոսի համար եւ նոյնը պատուիրած է նաեւ արծաթեայ պահպանակը: Առա-

13. SIRARPIE DER NERSESSIAN, *Le reliquaire de Skevra et l'orfèvrerie cilicienne aux XIIIe et XIVe s.*, «Revue des Etudes Arméniennes», tome I, Paris, 1964, p. 121.

14. SIRARPIE DER NERSESSIAN, *Armenian Art*, 1977, p. 162.

ղին կողղին վրայ (Յկ. 1) կայ խաչելութիւն, ուր խաչը հիմնականի մէջ կը սեռի աւանդական հայկական նմոյշներէն, օգտագործուած բազմաթիւ խաչքարերու վրայ: Խաչի չորս թեւերու երկուական ծայրամասերուն վրայ զանց առնուած են այն դարձդարձիկ մասերը՝ որոնք չեչտուած նկարագիր կու տան խաչքարերու վրայ քանդակուած գեղատեսիլ խաչերուն: Սակայն հնարամիտ արուեստագէտը միջոցը գտած է այդ չորս կիսակլորներուն կից տեղաւորելու կլոր մետալիոններ, ձախին՝ Մարիամ Աստուածածին, աջին՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտտիչ եւ վերեւ ու ներքեւ՝ մէկական նոյնանման հրեշտակներ: Խաչի այս արտասովոր ձեւաւորումը օգտագործուած է նաեւ յետագային եւ վստահօրէն կրնանք յայտնել որ իրեն նախորդող հազուագիւտ արծաթագործական իրերու վրայ ոչ մէկ տեղ չէ գործածուած: Նկատի առնելով չորս անկիւններու կանգնած մարդկային կերպարանքները եւ անոնց միջեւ շարուած ու միասին խաչելութիւնը շրջանակող ութ մետալիոնները, կ'ունենանք 12 առաքեալները: Հեղինակը կամ շատ հաւանաբար պատուիրատուն այս շարքի վրայ ցուցաբերած են իրենց անձնական նախընտրութիւնները եւ չորս աւետարաններու աջ եւ ձախ կողմերը տեղաւորուած են չորս վահանաձեւ կլոր զարդաքանդակներ, որոնք շատ ճաշակաւոր կերպով կ'առանձնացնեն զանոնք, ընդհանուրի (12ի) մէջ չեչտելով անոնց առանձնայատուկ տեղը եւ դերը:

Այն չորս փոքր խաչերը, որոնք կիսակլոր գլխանի զամերով ամրացած են չորս թեւերու միջեւ, աւելի ուշ, թերեւս ԺԵ-ԺԶ դարերու ընթացքին կատարուած վերանորոգումի արդիւնք են: Կեդրոնական խաչելութեան, ինչպէս նաեւ տասներկու առաքեալներու եւ խաչելութեան շուրջի չորս կլոր մետալիոններու շուրջի պարանագարդ շրջանակը կատարուած է մրճահարութեամբ, պահպանելով դրուագման ոճի ներդաշնակութիւնը, իսկ չորս յաւելուածական խաչերը իրենց շուրջ ունին շատ նուրբ գուգալար ոլորուած երկշարք պարաններ, որոնք անկասկած աւելի ուշ կատարուած յաւելուածի տպաւորութիւնը կը թողուն դիտողին վրայ:

Ձեռագրի պահպանակի Բ. կողը շատ աւելի քիչ վնասուած է (Յկ. 2): Կեդրոնը, կլոր մետալիոնի մէջ քանդակուած է՝ հայկական դրուագումներու ճոխ ոճով Քրիստոս Ամենակալ (Pantocrator), նստած լայնանիստ գահի վրայ, ուր կան երկու երկար բարձեր՝ վարդեակաձեւ վերջաւորութիւններով: Քրիստոսի գլխուն երկու կողմերը, յստակ դրուագուած գիրերով կայ արձանագրութիւն ՅՄ ՔՍ: Ամենակալ կլոր մետալիոնի շուրջ կան չորս կիսակլորներ, որոնց վրայ դրուագուած են ուռուցիկ եւ ազգային շատ հարազատ ոճով զարդաքանդակներ, որոնք նուրբ շրջագարդերով կը բաժնուին շուրջի արձանագրութեան: Կարդալով արձանագրութիւնը՝ «Ի ԹՈՒ(ԻՆ) ԶԳ ԿԱԶՄԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ ԾԱԽԱԻՔ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԴՐԱՆ ԵՊԻՍԿ(ՈՊՈ-

ՍԻ) ԿՈՍՏԱՆԴԵԱ(Յ) ԿԱԹՈՂ(ԻԿՈՍԻ) Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻԻՐՈՑ»։ Բ. կողի չորս անկիւններուն վրայ, կեդրոնի խաչանման յարդարման հետ ներդաշնակուող չրջազարդերով՝ ազատ ձեւի մետալիոններու վրայ, կեդրոնի ոճով՝ ճոխ զարդաքանդակներու միջեւ դրուագուած են չորս աւետարանիչներու խորհրդանշանները, առաջին կողին տարբեր դասաւորումով։ Վերեւը՝ հրեշտակ եւ արծիւ (Մատթէոս եւ Յովհաննէս), իսկ ներքեւը՝ առիւծ եւ եղ (Մարկոս եւ Ղուկաս)։ Ամենակալի եւ աւետարանիչներու (խորհրդանիշներ) միջեւ, նեղ դատարկութեան վրայ, յետագայ փոքր նուիրատուութիւններ՝ վեց մանր խաչեր եւ այլ փոքր զարդերու միջեւ, չրջանակի մէջ ընդելուզուած է ալ մը։ Միայն վերոյիշեալ մանր զարդերու (հաւանաբար յետագայ դարերու աշխատանքներ) վերացման պարագային է որ պահպանակի երկու կողերը կրնան վերագտնել իրենց սկզբնական զուսպ գեղեցկութիւնը։

* * *

Կիլիկեան երկրորդ ձեռագիրը, ամբողջական պահպանակով, Աւետարան մըն է (Երեւանի Մատենադարան թիւ 7960)։ Գրուած է մագաղաթի վրայ 1249 թուին, Կիւրակոս գրիչի կողմէ, Հռոմկլայի մէջ, Հեթում Ա.ի թագաւորութեան ժամանակ, հրամանաւ Կոստանդին Ա. Կաթողիկոսի։

Առաջին կողին վրայ Քրիստոս կեդրոնական դէմքն է (Յկ. 3), իր ձախին ունենալով (դիտողի կողմէ) Մարիամ Աստուածածինը, իսկ աջին՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչը։ Սոյն երբեակ յարդարումը, Աղբրսանքի խմբակի (DEESIS) լաւագոյն նմոյշն է՝ որուն հանդիպած ըլլանք հայկական պահպանակներու դրուագումներուն մէջ։ Այստեղ Քրիստոս ցոյց տրուած է շատ աւելի բարձրահասակ քան երկու կողմերու կերպարները, շեշտելու համար իր դերը։ Երեք կերպարներու գլխավերեւը կան անուններ, ձախէն՝ ՄԱՅՐԱՅ (Մարիամ), ՅՍ - ՔՍ (Յիսուս Քրիստոս) եւ ՅՈՎԱՆՆԷՍ (Յովհաննէս)։ Սոյն կողի շուրջը, մեկնելով վերեւի ձախ անկիւնէն եւ չրջանցելով կեդրոնի յարդարումը կը կարդանք՝ «Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԵԱ(Յ) Տ(ԵԱՌ)Ն ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԵՒ ԾՆԱՒԱԶՑ ԻԻՐՈՑ, ԵՂԱՐԱՑ ԵՒ ԵՂԱՒԻՐՈՐԴԵԱՅ ԱՄԷՆ, ԹՈՒԻՆ ԶԴ», (704 + 551 = 1255)։

Արծաթեայ պահպանակի ամենատպաւորիչ մասը երկրորդ կողն է (Յկ. 4), ուր դրուագուած են սլացիկ կերպարները չորս աւետարանիչներուն, որոնց գլխավերեւի զոյգ եզրազարդերուն միջեւ կը կարդացուին անունները հետեւեալ հերթականութեամբ՝ ՅՈՂԱՆ (Յովհաննէս), ՂՈԿԱՍ (Ղուկաս), ՄԱՐԿ (Մարկոս) եւ ՄԱԹԷ (Մատ-

թէոս): Առաջինը՝ Յովհաննէս, թեթեւ կերպով դարձած է դէպի յաջորդ երեք աւետարանիչները, որոնք բռնած են իրենց աւետարանները, իսկ Յովհաննէս աւետարանիչ ձեռնուռնայն է: Դրուագող վարպետ-նկարիչը, որ հմուտ անձ մըն է, կ'ուզէ ցոյց տալ անգրագիտութիւնը Ս. Յովհաննէսի, որուն Աւետարանը, համաձայն քրիստոնէական աւանդութեան, գլխի առնուած էր իր քարտուղար Պրոխորոնի կողմէ:

Այս անգուգական դասաւորումը, իր ազատ ստեղծագործութեամբ, ցոյց կու տայ անկախ ոգին կիլիկեան հայ վարպետ ոսկերիչներուն, որոնք հետեւողներ չէին եւ քաջ գիտէին իրենց սեփական մտայղացումները արտայայտել ինքնուրոյն կերպով:

Պահպանակի երկու կողմերը մինչեւ մեր օրերը հասած են բացառաբար քիչ վնասուած, բացի Աստուածամօր եւ Յովհաննէս Մկրտչի դէմքերէն, որոնց պատճառը կրնանք նկատել առաջին կողի երկրորդէն աւելի շարժունակութիւնը բացուելու ժամանակ: Դուկաս աւետարանիչը, որ սովորաբար կը ներկայացուի հերախուզուած գլուխով, այստեղ մագեր ունի: Համոզուած ենք որ արձանագրութիւնը (Մարկ = Մարկոս)) կը հետեւի ճիշտ յաջորդականութեան: Շատ հաւանական է որ նկարիչը եւ արհեստաւորը տարբեր անձեր էին եւ գծագրութիւնը, որ նախ կատարուած էր, ըստ ժամանակի ընդունուած սովորութեան, իւղոսուած մագաղաթի վրայ, անգիտակցաբար փոխուած էր անտեղեակ դրուագող վարպետին կողմէ: Տուեալ ժամանակաշրջանին, ներկայի այլազան թափանցիկ թուղթերու փոխարէն՝ կը գործածէին իւղոսուած շատ բարակ մագաղաթներ, որոնք թափանցիկ թուղթի դեր կը կատարէին: Վերոյիշեալ իւղոսուած մագաղաթները կը գործածուէին նաեւ տուններու պատուհաններուն վրայ, օգնելու արեւի ճառագայթներու ներթափանցման:

Չորս աւետարանիչները ձեւաւորուած եւ տարազուած են մեծ վարպետութեամբ, ամէն մէկը սահմանափակ եւ շատ թեթեւ շարժումներով, նոյն նպատակին ձգտող մարդոց տպաւորութիւնը թողլով: Երկրորդ կողի կեդրոնի սոյն խմբաբանդակի շուրջի արձանագրութիւնը, նախորդ առաջին կողէն քիչ մը տարբեր է՝ «ԳՐԵՑԱԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆՍ ԵՒ ԿԱԶՄԵՑԱԻ ՀՐԱՄԱՆԱԻ Տ(ԵԱՌ)Ն ԿՈՍՏԱՆԴԵԱ(Յ) ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ Ի ՅԻՇԱ(SԱ)Կ ԾՆՈՂԱՅ ԻԻՐՈՅ ԵՒ ԵՂԱՐՑ ԱՄՄԵՆ +:

Պահպանակի կռնակը (Ոկ. Ծ) կազմուած է չորս զուգահեռ արծաթեայ, ժապաւնանման թերթիկներով, որոնք իրարու եւ երկու կողերուն միացած են արծաթեայ ծխնիներով, կազմելով դիւրաշարժ զանգուած մը, երիզուած արծաթեայ լարերով: Փականը, զարդարուած ուռուցիկ կիսաբլիթներով, վստահօրէն գործածութենէն մաշածի փոխարինում մը կամ յետագայ նորոգութեան արդիւնք՝ յա-

ւելում մըն է եւ կը խանգարէ պահպանակի ընդհանուր ներդաշնակութիւնը (նկ. 6):

Ձեռագրի յիշատակարանին մէջ կը կարդանք՝ «Ի Թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ (Ա.) եւ որդւոց նորայ..... Լեւոնի եւ Թորոսի եւ..... Թագուհւոյ իւրոյ Զապէլի (դուստր Լեւոն Մեծագործի)..... Կոստանդին (Ա. Բարձրբերդցի) կաթողիկոսի հրամանաւ եւ ծախիւք»: Յետագային Թագաժառանգ իշխան Լեւոնը այս Աւետարանը կը նուիրէ իր քրոջը՝ «Տամ (Dame) Ֆիմիին (յիշ. էջ 362) «Ի Թուխ Հայոց ԶԺԲ (1263), ի ժամանակս..... Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ (Ա.) եւ ի հայրապետութեան Հայոց Կոստանդեայ (Ա.) եւ ի պ(ա)ր(ոն)ութե(ա)յն Հայոց Լեւոնի անդրանիկ որդւոյ..... Թագ(աւոր)ին Հեթմոյ (Ա.)..... յորում ժամանակի Ա(ստուա)ծասէր եւ բարեփառ կայսերածին եւ ծիրանասնունդ Տիկինն Սաիտայ (Sidon) Տամ Ֆիմի (1252ին ամուսնացած Ֆրանսացի իշխան Յուլիանի հետ)..... դուստր բարեպաշտ Թագաւորին Հեթմոյ (որ) յաղաքս սատանայական պատերազմաց եկն յաշխարհն Կիլիկեցւոց առ Հայրն իւր.....»:

Յայտնի չէ թէ ինչ ճանապարհով, ձեռագիրը տարուած է Կիլիկիայէն Ղրիմի Կաֆա (Theodosia) քաղաքը¹⁵, եւ նորոգուած 1611ին նոյն կողերով, համաձայն յետագայ յիշատակարանի, նախ քան տարուիլը նոր Նախիջևան (Rostov):

Կռնակի, փականի եւ կռնակէն զուգահեռ ընթացող զուգալար ուղորուած պարանները կը տարբերուին երկու կողերու նուրբ բաժանումները կազմող բարակ բարձրութիւններէն, որոնք թեթեւ դրուագումի հարուածներով կերտուած են: Այս տարբերութիւնը մեզ աւելի կը համոզէ որ կռնակն ու փականը՝ նորոգութեան ընթացքին՝ ամբողջութեամբ փոխուած են, շարժունակութեան պատճառով լուրջ վնասուածքներ կրելէ ետք: Իսկ փականի նախկին երեք կղպանքներէն այժմ միայն մէկը կը մնայ:

Այստեղ կ'ուզենք շեշտել այն որ վարպետ արհեստաւորը կարողացած է արտայայտել Գրիստոսի գերագոյն դատաւորի դերը՝ առաջին կողի Աղերսանքի տեսարանին մէջ: Նաեւ երկրորդ կողի չորս աւետարանիչներու արտայայտութիւնները յաջողապէս ներդաշնակուած են եւ անոնց համադրութեան կեդրոնահայեաց դէմքերը կը ստեղծեն խորութեան պատրանքը՝ տափակ հեռանկարի վրայ: Երկու համադրութիւններու վարպետութեամբ առջուց ուղորուածները դիտողին կը թելադրեն նախա-վերածնունդի (Proto-Renaissance) արուեստի սկզբունքներու կիրառումը, որ դեռ նոր շարժման սկսած էր Իտալիոյ մէջ՝ վաղ բիւզանդական պաճուճադարդութենէն (maniérisme) դէպի

15. ARCHBISHOP KAREKIN HOVSEPIANTZ, *A page from the history of Armenian Art*, Aleppo, 1930.

նախա-վերածնունդ: Շարժումը եւ մարդկայնացումը արուեստի մէջ, որ ստեղծեց ու հասաւ իրապաշտութեան, կը հակադրուի միօրինակ բիւզանդական ոճի տափակութեան: Բացայայտ է որ առեւտրական սերտ կապերը, ինչպէս նաեւ Լեւոն Բ. Թազաւորի ձեռնովացիներուն շնորհած հրովարտակը եւ այլ խնամիական ու բարեկամական կապերը դիւրացուցին փոխազդեցութիւնները Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ: Խաչակիրները եւ մասնաւորաբար Նորմանացիները Կիլիկիա ներմուծած էին արեւմտեան կենցաղագիտութեան արուեստը, փոխառէնը իւրացնելով արեւելեան արուեստի եւ մասնաւորաբար հայկական եւ արաբական արուեստներու ճոխութիւնները: Նորայայտ իրապաշտական մեկնաբանութիւնը՝ մարդկային դիմագիծերու առողջ արտայայտչականութեան, ինչպէս նաեւ ստեղծումը աւելի համոզիչ նկարներու, կ'առինքնէր կիլիկեան հայկական արուեստը արեւմտեան նորայայտ վերածնունդի ժամանակաշրջանի խոստմնալից իրականումներէ մէջ: Այս բոլորով հանդերձ, ժամանակի հայ արուեստը իր իւրացուցած նորարարութիւնները հայացնելով, նախանձախնդրօրէն կը շարունակէր պահպանել հայկականութիւնը:

* * *

Պահպանակի երրորդ նմոյշ մը, նուազ կատարեալ, առաջին կողմէ Թորոս Ռոսլինի կողմէ նկարազարդուած 1256 թուի Աւետարանին, Կոստաթըին Ա. կաթողիկոսի պատուէրով: Աւետարանը այժմ կը պահուի Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարանին մէջ (ՁԿ. 7): Կաշեպատ կազմի (ժէ դ.) կեդրոնի խաչը, իր արտաքին շրջագիծով նման է Անթիքիսի Աւետարանի առաջին կողի կեդրոնական խաչին, սակայն խաչին կեդրոնը, փոխան խաչելութեան, դրուագուած է Գրիստոս, կանգնած, ձախ ձեռքին Աւետարան, աջով որպէս օրհնութեան նշան, բուժամատը եւ ճկոյթը իրար միացուցած: Ընդհանուր կերպարանքը ամրակուռ կառուցուածք ունի եւ գլխավերելը, լուսապսակէն վեր կայ ՅՍ ՔՍ արձանադրութիւնը: Այստեղ, որպէս արդիւնք երկրորդ կաշեպատման, խաչին վրայ կատարուած են անձնարակ ճշտումներ: Կեդրոնը՝ Գրիստոս, ձեռքին Աւետարան, բացառիկ շեղում մըն է աւանդական խաչելութեան տեսարանէն, որ ընդհանրապէս կը քանդակուի առաջին կողի խաչերու վրայ:

Ուաչի ձախ թեւի վրայ դրուագուած է կիսանդրին Աստուածամօր եւ նոյնը՝ աջին, գլխիվար չրջած, որ կրկնութեան տպաւորութիւն կը թողու, փոխանակ Յովհաննէս Մկրտիչի սովորական կիսանդրիին: Նոյնը նաեւ ներքեւի գլխիվար չրջած հրեշտակի մասին: Այս երեք շեղումները արդիւնքն են երկրորդ կաշեպատման եւ ոսկերիչի տգի-

տուլթեան: Շատ հաւանական է որ պահպանակը ունեցած է նաեւ երկրորդ կող մը, նոյնպէս ժամանակի ընթացքին վնասուած, եւ այնտեղէն վերցնելով Աստուածամօր դիմանկարը, զայն տեղաւորած է Յովհաննէս Մկրտիչի կորսուած կիսանդրիին տեղը, երկրորդ կողը թողլով առանց խաչի: Հաւանական է նաեւ որ առաջին կողի վրայի խաչի կեդրոնը եղած է խաչելութիւն մը, որու փոխարէն ներկայիս զետեղուած է երկրորդի խաչը:

Համոզուած ենք, գծագրութեան եւ դրուագման ոճէն, որ այս վերջին պահպանակի մնացորդը եւ Անթիլիասի կաթողիկոսարանի պահպանակը (Յկ. 1) նոյն ոսկերիչի գործերն են:

* * *

Չորրորդ եւ լաւագոյն պահպանուած ձեռագրի պահպանակը պահուած է Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբայ վանքի մատենադարանը: Այստեղ պահուած են նաեւ այլ մետաղապատ ձեռագրեր կիլիկեան հայկական ժամանակաշրջանէն: Անցեալին՝ պահպանակի երկու կողերը լուսանկարուած են Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանցի նախաձեռնութեամբ: Ըստ երեւոյթին՝ կռնակը կարեւոր չէ նկատուած, թէեւ կողերու առաջինին ձախ եւ երկրորդին աջ կողմերը յըստակօրէն կ'երեւին երկու կողերը իրար միացնող կռնակի ծխնինները:

Պահպանակի առաջին կողի կեդրոնը դրուագուած (Յկ. 8) Քրիստոսի խաչելութիւնը կը կազմէ աչքառու կերպար մը՝ տանջուած դիմագլխով, մարդակազմական ճշգրիտ ձեւերով, կայնած խաչի ստորոտէն քիչ մը վեր ամրացած պատուանդանի մը վրայ: Կը կարծենք թէ վերոյիշեալ պատուանդանը անտեղի է, նկատի ունենալով որ տուեալ ժամանակաշրջանին, յանցագործ նկատուած մահապարտները կը խաչուէին չարչարանքով մեռնելու համար եւ ոչ թէ պատուանդանի վրայ հանգստաւէտ դիրքով: Այս պատճառով մարմինը չունի պահանջուած կախուածութիւնը:

Ուաչին վերեւը, չորս հրեշտակներու միջեւ, կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «ՍԱՅ Է ԹԱԳԱԽՈՐ ՀՐԷԻԾ», իսկ Քրիստոսի գլխուն երկու կողմերը՝ ՅՍ ՔՍ (Յիսուս Քրիստոս): Զախին (դիտողի կողմէն) կանգնած է Մարիամ (ՄԱՅՐԱ), իսկ աջին՝ Յովհաննէս Մկրտիչ (ՅՈՀԱՆՆԵՍ): Վերոյիշեալ երեք կերպարները կը կազմեն կեդրոնական խումբը, որոնց ձախին, երկրորդ շարքի վրայ, Մ. Մազդադեանացին եւ այլ կին մը: Ուշագրաւ է Յովհաննէս Մկրտիչի ետեւ կանգնած «հռովմայեցի» զինուորականի համազգեստն ու վահանը (Յկ. 9): Շատ հաւանաբար նկարիչը առիթը չէ ունեցած Հռոմ այցելելու եւ տեսնելու Հին հռոմէական բարձրաքանդակներու վրայ հռովմայեցի

որեւէ զինուորականի կերպարը, նկատի ունենալով նաեւ որ տուեալ ժամանակաշրջանին՝ ազգագրութիւնը դեռ ուսումնասիրուած նիւթ մը չէր: Նկարիչը նախընտրած է ժամանակի հայկական բանակի զինուորի մը կամ թերեւս սպայի մը համազգեստը եւ վարդեակաձեւ վահանը ընդօրինակել¹⁶ զինուորականի կերպարի ստեղծման համար: Շնորհիւ նկարիչի անգիտութեան՝ մեր տրամադրութեան տակ ունինք վերոյիշեալ զէն ու զրահը, որոնք արժէքաւոր վաւերագրեր են յետագայ ազգագրական ուսումնասիրութիւններու համար:

Զինուորականի գլխու փաթթոցը կը փոխարինէ ժամանակի սաղաւարտը, այն պարզ պատճառով որ տուեալ զինուորականը ընդհանուր խմբի մէջ բացասական կերպար մըն է քրիստոնեաներու համար, իսկ հայ նկարիչին համար՝ ժամանակի ամենաբացասական կերպարը փաթթոցաւոր «խմայելացի» (արաբ) մահմետականն էր, որուն պարբերական յարձակումներուն ու կեղեքումներուն ենթակայ էր կիլիկեցի հայը, տուեալ թուականներուն (1334 թ.):

Առաջին կողին շուրջ, 14 կլոր մետալիոններու մէջ դրուագուած են 12 կիսանդրիներ, իսկ ստորոտի կեդրոնը՝ երկու ձիաւորներ: Զիւլուորները՝ աջէն ձախ, Սուրբ Գէորգ (ՍՔ. ԳՈՐԳ) եւ Սուրբ Սարգիս (ՍՔ. ՍԱՐԳԻՍ) քանդակուած են նիզակաւոր (Գէորգ) եւ սուսերակիր (Սարգիս): Առաջնալով դէպի ձախ, անկիւնի վրայ՝ Սուրբ Մարկոս, որմէ յետոյ երեք մետալիոններու անունները անընթեռնելի, վերեւի ձախ անկիւնը՝ Մատթէոս: Դէպի աջ՝ Պետրոս, Պօղոս, աջ անկիւնը՝ Սուրբ Յովհաննէս, դէպի ցած՝ երեք անընթեռնելի անուններ ու վերջինը, ներքեւի շարքի աջ անկիւնի վրայ՝ Սուրբ Ղուկաս: Պէտք է ենթադրել որ վեց անընթեռնելիներու անունները միւս առաքեալներունն են:

Մետալիոններու միջեւ դրուագուած են շատ բնորոշ հայկական զարդաքանդակներ, ոճով եւ ճաշակով ներդաշնակօրէն նոյն բնոյթի, սակայն ոչ իրար նման: Այս երեւոյթը հայկական զարդարուեստի ինքնատիպ արտայայտութիւններէն է եւ յաճախ կը գործածուի հայկական մանրանկարչութեան մէջ, մասնաւորաբար մատենաներու խորաններու զարդարման, ինչպէս նաեւ ձախակողմի առաջին գլխաւորներու բարդ եւ արտակարգօրէն գեղեցիկ ձեւաւորման համար:

Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանց կը գրէ թէ այս ձեւագիրը, աւանդաբար կը կոչուի «Ծովէն ելած», թէեւ այս անուանումը մեզի համար անբացատրելի կը մնայ:

16. Documents of Armenian architecture, vol. 12, Ani, Venice 1984, ill. 27. Church of St. Grigor of Tigrane Honentz. Also vol. 13, Haghardzin, ill. 12, the church of St. Stepanos, the southern facade.

Համաձայն վերոյիշեալ հեղինակին, պահպանակի երկու կողմերը նոյն անձի ձեռակերտը չեն, նկատի ունենալով որ առաջին կողմը կը պատկերազդէ Քրիստոսի խաչելութիւնը, մինչդեռ երկրորդը՝ իր Մենդեան տեսարանը: Հակառակ մեր բովանդակ յարգանքին՝ Գարեգին Արքեպիսկոպոսի հանդէպ, իր այս տեսակէտը մեզի համար անընդունելի է: Քրիստոսի խաչելութիւնը միշտ առաջին կողմին վրայ դրուագուած է, իսկ երկրորդ կողմին վրայ (Յժ. 10) Մենդեան տեսարանը կարելի է առաւելագոյնս՝ պատկերազրական շեղում մը նկատել ընդունուած կարգէն: Եւ ի՞նչն է որ կրնայ արուեստագէտի մը պարտադրել իր անձնական համոզումները ազատօրէն չարտայայտելու «ընդունուած» սովորութեանց պարտադրանքին:

Արդեօք վերոյիշեալ պատկերազրական կարգէն շեղումը չէ՞ պատճառը, որ առանց պարտադրանքի, իր ցանկութեան համաձայն ստեղծագործելով, արուեստագէտը կատարած է աննման գործ մը, որ այնքան իրապաշտօրէն մեզի ցոյց կու տայ ոչ միայն արուեստի գլուխ գործոց մը, այլ նաեւ ու մանաւանդ ժամանակի հայկական կենցաղը՝ տարազները, սովորութիւնները եւ խեցեգործական ու մետաղեայ երկու իրեր:

Բացի այս բոլորէն, կասկած չունինք որ նմանութիւնները առաջին եւ երկրորդ կողմերուն՝ հագուստներու, զարդաքանդակներու եւ արձանազրութեան երկաթագիր (uncial) տառերու միջեւ այնքան ակներեւ են, որ որեւէ երկրորդ վարպետ-արուեստագէտ, ինչքան ալ ինքզինքը պարտադրանքի ենթարկէր, պիտի չկարողանար առաջինին ոճը ընդօրինակել: Ասոր լաւագոյն ապացոյցը երկու կողմերու կանացի կերպարներու դէմքերու, մանաւանդ աչքերու բացարձակ նմանութիւններն են:

Երկրորդ կողմի ստորոտի մօտ կայ երախայի մը լողացման տեսարանը, ուր երախան նստած է մօրը գիրկը, փոքրիկ, շատ ինքնատիպ ձեւով, լողաւազանի մը կողքին, նման հին հայկական արծաթեայ ըմպանակներուն: Լողաւազանի ընդհանուր ձեւը եւ զարդանկարները յաճախ գործածուած են դրուագման, ինչպէս նաեւ խեցեգործութեան մէջ: Այս զարդանկարը անգամ մը եւս կը փաստէ կիրառական արուեստներու մէջ նոյն զարդաքանդակի բազմաթիւ մեկնաբանութիւնները հետեւելով աւանդութեան (տեսնել Յժ. 11ի մեր վերականգնումը):

Նոյնպէս ջրամանը, որմէ ջուր կը հոսի, նմոյշ մըն է մետաղեայ սափորի, որու վերականգնումը (Յժ. 12) մեզի որոշ գաղափար մը կու տայ ժամանակի հայկական առօրին գործածութեան առարկաներու մասին, կրիկիտի մէջ: Լայն գլխարկները, շատ յարմար արեւի դէմ պաշտպանուելու համար, կը տեսնենք սրնգահար եւ այլ հովիւներու գլխուն:

Երկրորդ կողի շուրջ կայ գեղեցիկ, երկաթազրէ սերած տառերով հետեւեալ արձանագորութիւնը՝ «ՔԱՀԱՆԱՅՔ ՉՍԱ ԿԱՐԴԱՅԷՔ, ՉԵԿԵՂԵՑԻՍ ԲԱՆԻԻ ԼՅ(Ր)ԷՔ ԵՒ ՉԲԱՐՁՐԵԱԼԸ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԱՂԱԶԵՑԷՔ: ՉԳՐԻԳ ՈՐ ԵՐԷ(Ց) (ԿԱՐ)ԴԱԼՔՆ ԻԻՐ (ՅԻՇ)ԵՑԷՔ: ԹՎ ՉՁԳ: (1334):

Երկրորդ կողի Մենդեան տեսարանը կրնանք բաղդատել Յայտնութեան եւ Մենդեան հարթաքանդակներուն, ինչպէս նաեւ Մենդեան Նիքոլա Փիզանոյի եւ Ճիովաննի Փիզանոյի (1297-1301): Թէեւ վերոյիշեալ երկու նախա-վերածնունդի գլուխ գործոցները փորագրուած (քանդակուած) են մարմարի վրայ, 1334 թուի մեր վերոյիշեալ պահպանակի երկրորդ կողը, դրուագուած արծաթի վրայ, կրնայ նկատուիլ լուրջ փորձ մը ձերբագատուելու բիւզանդական կերպ (Maniera Bizantina) կոչուած միջնադարեան ոճէն, որ կը կայանար տափակ մակերեսի վրայ ուրուագծուած ուժեղ շրջագիծերէ, ուր խորութիւն եւ ծաւալ զգացնող երրորդ տարածութիւն գոյութիւն չունէր: Այսպէսով արուեստը կը մտնէր նոր ասպարէզի ուղղութեան մէջ, ճամբայ հարթելով վերածնունդի քանդակագործութեան: Մենդեան եւ խաչելութեան տեսարանները եւ իրենց տասնութ մետալիոններու մարդկային կերպարները, իրենց համոզիչ դէմքերու արտայայտութիւններով կը յիշեցնեն մեզի այն մեծ հակադրութիւնը, որ գոյութիւն ունի վերոյիշեալներու եւ կիլիկեան հայկական դրամներու վրայի անընթեռնի դիմանկարներուն միջեւ:

Կրնանք ենթադրել նաեւ որ կիլիկեան հայկական դրամներու ոչ-իրապաշտ պատկերացումները մարդկային դէմքերու, հետեւանքն էր այն իրողութեան որ վերոյիշեալ հայկական դրամները կը շրջագայէին նաեւ հարեւան իսլամական երկիրներու մէջ, ուր մարդկային դիմագիծերու վերարտադրութիւնը խստիւ արգելուած էր ըստ իրենց Ղուրանին: Աւելի ճշգրիտ վերարտադրութիւն մը մարդկային դիմագիծերու, կրնար արգելք հանդիսանալ հայկական դրամներու շրջագայութեան եւ խանգարէր հայկական առուտուրի բնականոն ընթացքը:

Կը կարծենք որ այս էր գլխաւոր պատճառը որ կիլիկեան հայկական երեքհարիւրամեակի դրամները կը կրէին միայն խորհրդանշական մարդկային կերպարանքներ, առանց ներկայացուած անձնաւորութեան իրապաշտ նմանութեան: Հապա ի՛նչպէս բացատրել ձիերու եւ առիւծներու շատ աւելի իրապաշտ քանդակները:

Շատ պերճախօս է հետեւեալ տեղեկութիւնը: «ԺՔ դարուն տօնավաճառները կը յաճախէին իտալացի լուսայափոխներ, որոնք մեծապէս կը բարգաւաճէին փոխանակութեամբ զանազան դրամներու, որոնք շրջագայութեան մէջ էին»:

Ինչպէս Եւրոպայի մէջ, ուր հռոմէական կայսրութեան անկումէն ետք, շատ մը արուեստներ, ներառեալ դրամահատութիւնը, ծանրօրէն յետադիմեցին, Հայաստան եւս, դիրքաւորուած բազմաթիւ քաղաքակրթութիւններու հանդիպման խաչմերուկի վրայ, որոշ չափով ազդուած էր տուեալ երեւոյթէն: Բացայայտ երեւոյթ է թէ կիլիկեան հայկական դրամահատութեան արուեստը նոր սկզբնաւորութիւն մըն էր՝ երկարատեւ ընդմիջումէ մը ետք: Այս մասին Թոմաս Պէքէրի (Thomas Becker) վկայութիւնը պերճաբոս է՝ «Վաղ միջնադարեան դրամահատները պարտաւոր էին նորէն սորվելու գեղարուեստական արժանիք ունեցող կտորներու (խօսքը դրամներու մասին է) ստեղծագործման արուեստը»:

Աւատապետական դրութիւնը եւ լայն բաժանումը ընկերային դասակարգերու միջեւ վերստին հաստատած էին փոխանակութեան (barter) դրութիւնը, գրեթէ անհետացնելով դրամահատութեան արուեստը Միջին դարերուն:

Ոսկերչական արուեստի արտադրութեան հետ սերտ առնչութիւն ունեցող դրամահատութիւնը, որ փորագրական արուեստի մեծագոյն ճիւղերէն մէկն է, ինչպէս նաեւ մետաղներու խառնուրդի (ոսկին՝ պղինձի եւ արծաթի, արծաթը՝ պղինձի եւ պղինձը՝ այլ մետաղներու հետ) հալման ու շիկացած վիճակի մէջ մէկ հարուածով մրճահարման այլազան դրութիւնները անհրաժեշտ ազդակներ են ոսկերչութեան ճանաչման համար: Այդ պատճառով յոյժ կարեւոր նկատեցինք որոշ ծանօթութիւններ տալ այդ մասին:

Ուսակիրները, որոնք օժանդակ էին աւատապետական կարգերու նուազեցման Եւրոպայի մէջ, լաւ յարաբերութիւններ ունէին կիլիկեան Հայաստանի հետ: Անոնք պէտք ունէին հայկական զինուորական եւ տնտեսական օժանդակութեան. կրնանք նաեւ հաւաստել թէ Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի հայերը մեծ դեր կատարեցին ապրանքներու եւ գաղափարներու Արեւելքէն Արեւմուտք եւ հակադարձ (vice-versa) փոխադրութեան գործին մէջ:

(Շար. 1)

ՀԱՅԿ ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

Նկ. 1.- Ա. կող, Անթիլիաի ձեռագրի
պսակամակ:

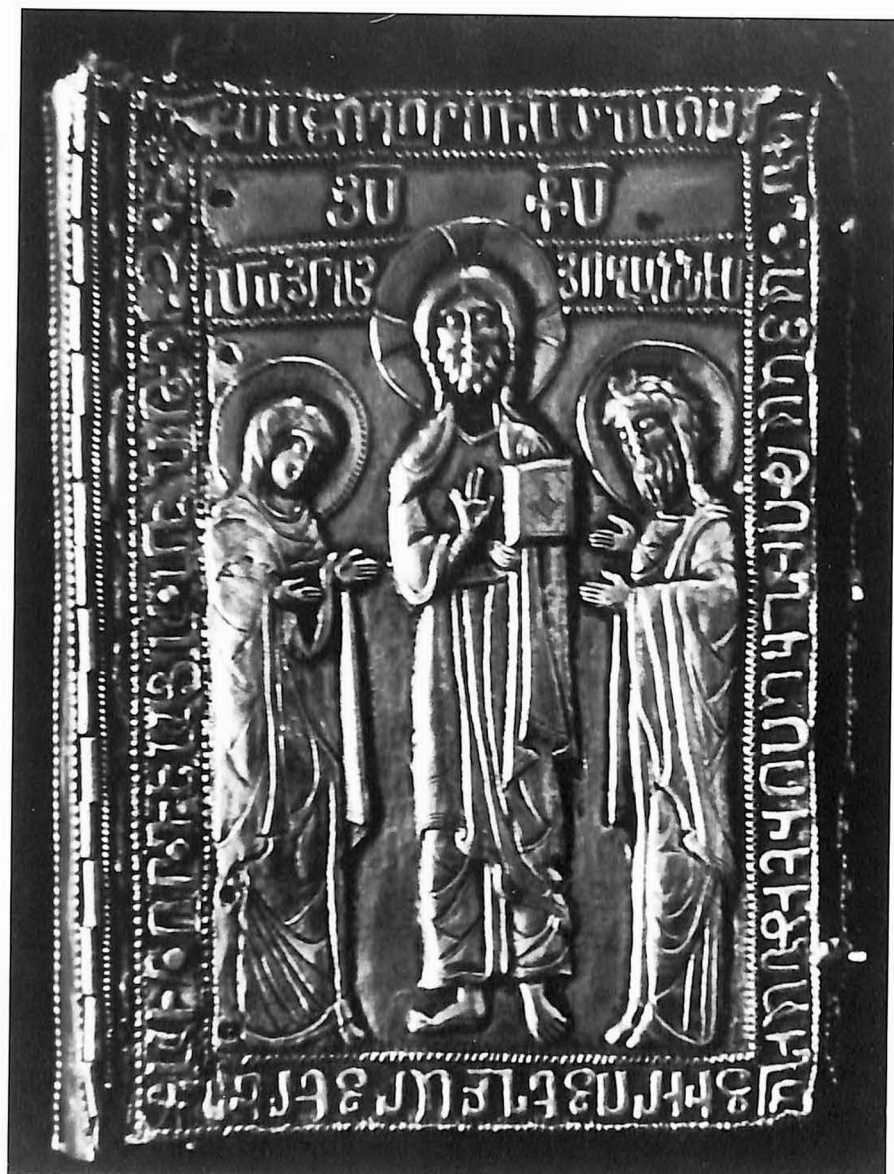
III. 1.- First side cover, crucifixion.

Նկ. 2.- Բ. կող, Քրիստոս Ամենակալ
և Աստուածածիչներու խորհրդակիշեր:

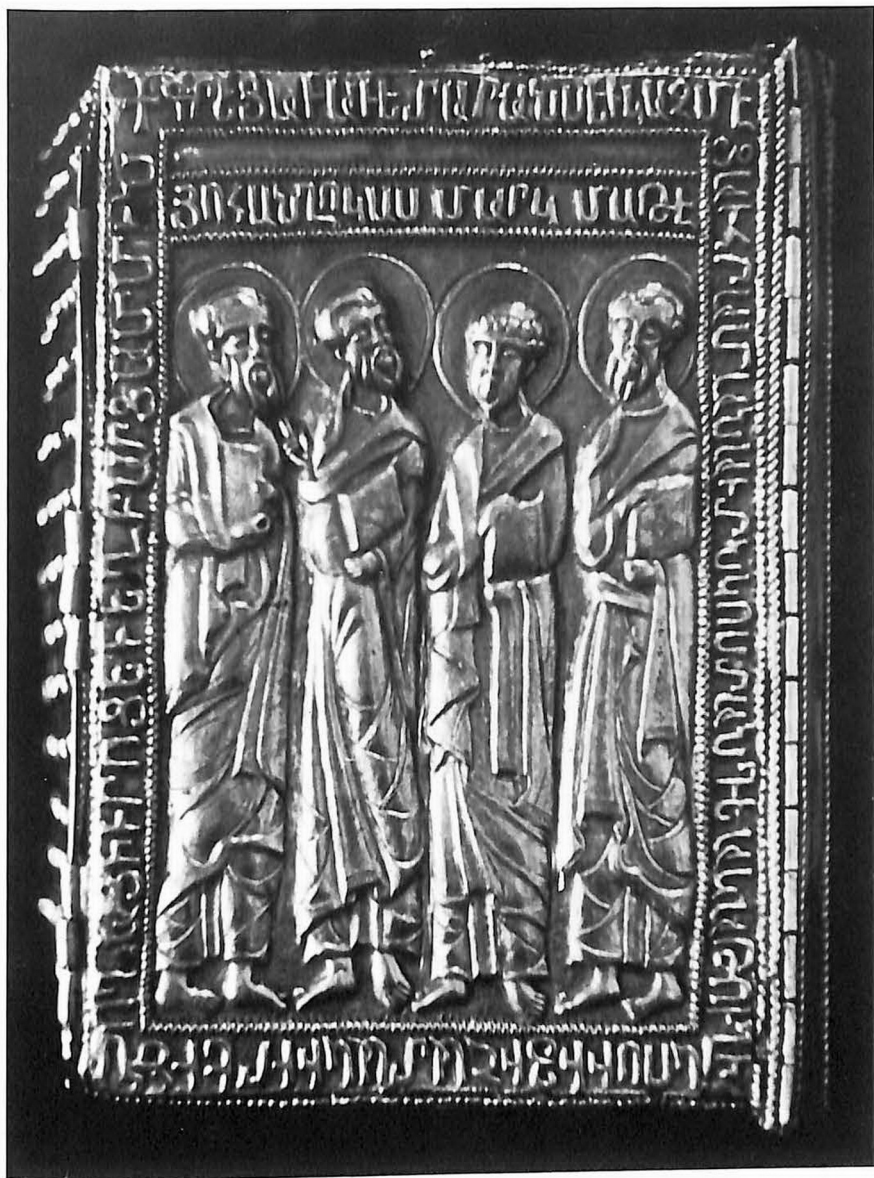
III. 2.- Christ Pantocrator.

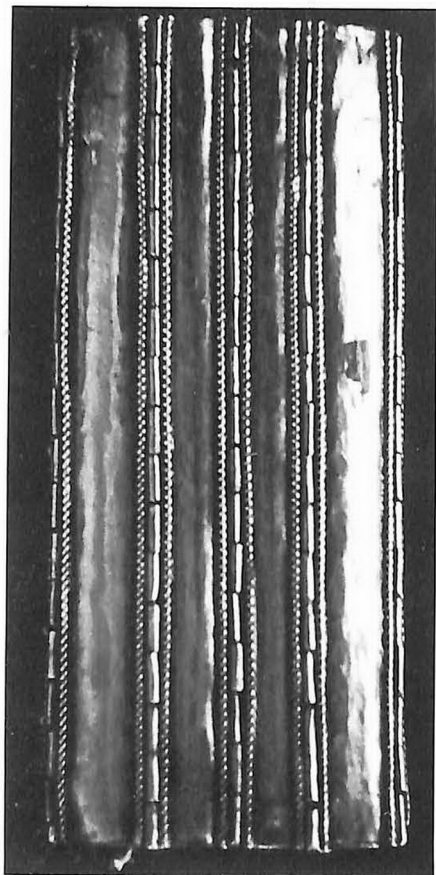

Նկ. 3.- Հեթում Ա. թագաւորի Աւետարան, Ա. կողմ:
 Ill. 3.- Gospel of King Hetoum I, first cover.

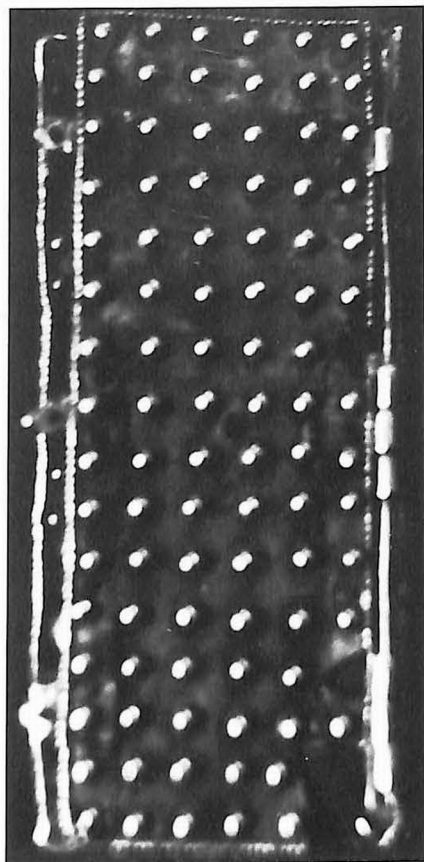

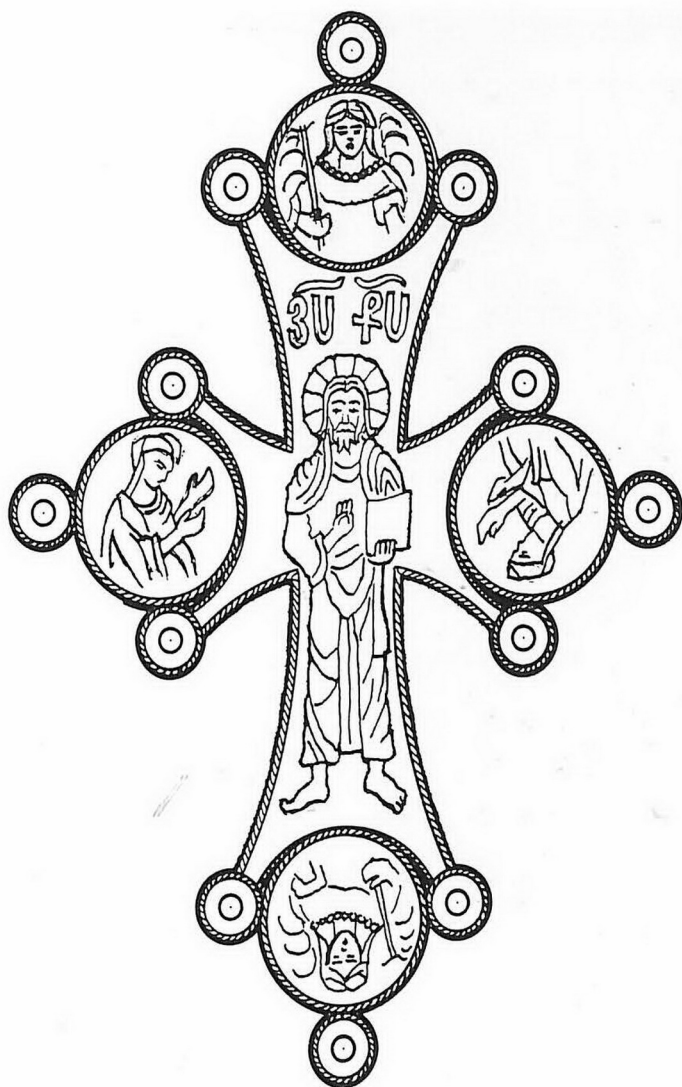
Նկ. 4.- Չորս Աւետարանիչները, Բ. կող:
 Ill. 4.- The four Evangelists, second cover.

Նկ. 5.- Պահպանակի կոճակը:
 Ill. 5.- Back of the guard.

Նկ. 6.- Պահպանակի փականքը:
 Ill. 6.- Enclosure of the guard.

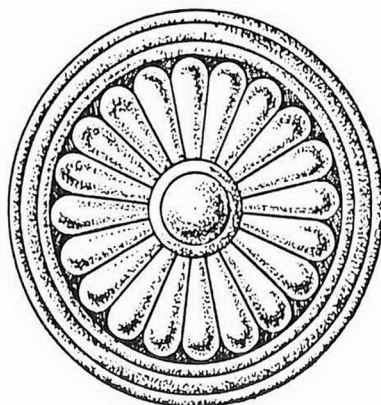
Նկ. 7.- Խաչ, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի ձեռագրի Բ. կողի վրայ:

III. 7.- Cross on second cover.

Նկ. 8.- Ս. Յակոբայ վանքի ձեռագրի պահպանակի Ա. կողը:

Ill. 8.- First side cover of St. James' convent's manuscript.

Նկ. 9.- Վերականգնում գիւնուորականի վահանին:

Ill. 9.- Reconstruction of officer's shield.

Նկ. 10.- Ս. Յակոբայ վանքի ձեռագրի պահպանակի Բ. կողմը:
 III. 10.- Second side cover of St. James' convent's manuscript.

Նկ. 11.- Վերականգնուած գրչանկար
Բ. Կողի ստորոտի լողաւազանին:
Ill. 11.- Reconstruction of second side
cover's bathtub.

Նկ. 12.- Վերականգնուած գրչանկար
Բ. Կողի ստորոտի ջրամանի:
Ill. 12.- Reconstruction of second side
cover's metallic water jug.

Résumé

SILVERWORK IN CILICIAN ARMENIA

(13th and 14th centuries)

HAIK TER-GHEVONDIAN

Introduction

Because of its geographical position, Cilician Armenia has played an important role in trade between the Christian and Islamic worlds.

The military and politico-economic decline of the Byzantine Empire in the south in the 11th to 14th centuries created a great opportunity for the development of Armenian trade in the region. At the same time many Armenians emigrated to Cilicia, strengthening the already existing Armenian influence in the country.

In 1250, during the reign of king Hetum I of Cilician Armenia, a palace coup displaced the Ayubian dynasty (1169-1250 A.D.) in Cairo, paving the way for the Mamluks conquest. This conquest was primarily against the Christians and Seljuks. After these conquests a certain degree of prosperity reigned from Cairo to Aleppo.

Positioned between the Sultanate of Iconium and Syria, the Armenian Roupenian dynasty became the ally of the Lusignans of Cyprus, but at the same time the Roupenians continued trade relations with both Syria and Iconium.

All the artworks that we have from Cilician Armenia were created between 1250 and 1350. The trade that existed between Syria, Iconium and Cyprus, with Cilicia at the center of this trading triangle, had helped to create a certain peaceful situation.

In this period the artisans of Damascus were producing and selling fine housewares and jewelry works, but the trade environment changed when Venice signed a commercial treaty with the Mamluks and established a regular sea route with Alexandria. This trade route was chosen because trade routes of Central Asia and the Black Sea ports had become unsafe. The Cilician Armenian port of Ayas had fallen in the hands of Mamluks. The western powers had lost their military interest in the Middle East, replacing it with more profitable commercial activities. For this purpose, a strong competition had begun between Cyprus, Genoa and Venice, which was detrimental to the interests of the Christians in the Middle East. Cyprus led piracy, which had recently begun, was considered by Arab countries as a new crusade.

An Overview of the Cilician Armenian Silverwork

The Cilician Armenian art of silversmithing has its meritorious place in the general formation and progress of Armenian arts. Cilician Armenia has played not only a political and military role in the region, but has also been instrumental in the production and exchange of industrial and artistic goods between Western and Middle Eastern countries.

The famous Marco Polo relates about the Armenian port of Ayas, where the best productions of Armenia and Europe were traded.

It is a historical fact that luxury goods were produced mostly in prosperous countries where they were consumed. Part of this production was exported to the West. Western maritime powers, Genoa and Venice used to bring their raw materials — gold, silver and copper — to sell them in the port of Ayas and buy the best productions of the country. They had commercial monopolies in the Armenian ports, and didn't pay taxes by king Leon II's order.

Even though the country was producing gold and silver, these products were not enough to meet the country's needs. That's why the Venitians used to export these materials to Cilician Armenia in abundance. According to the legislator Sembat the Constable, whenever gold was discovered in a feudal prince's domaine, it belonged to the King, however silver belonged to the Queen.

Strict legislation was enforced against merchants who sold their merchandise in exorbitant prices, and were cheating. Very strict laws were also enforced in Europe at that time and people who counterfeited coins were mutilated by order of authorities.

In the nineteenth century, the famous armenologist V. Langlois, travelling to Sis, the ancient capital city of Cilician Armenia, visits the Catholicossate and mentions four Holy relics that he saw in the treasury, three of which were silver guilt. One of these was the right arm of St. Gregory the Illuminator. He mentions also two silver guilt manuscripts from the Cilician era.

Very few artifacts of religious value have been saved during the Genocide of 1915-1922. They have been brought from Sis to Aleppo and later to Antelias, where they are piously kept.

For the study of Cilician Armenian artifacts we have in our disposition four manuscript guards, the reliquary of Skevra and a cross. Also a miniature of the artist Toros Roslin where are clearly shown an ecclesiastic tiara and a censor. We also used printed materials from old manuscripts, where we found crowns used by Armenian kings, queens and their royal children.

The prestigious Hermitage Museum owns and displays three secular artifacts from the XIII-XIV centuries that Academician H. Orbeli (Orbelian) considers as being manufactured in Cilician Armenia.

To have a complete picture of the existing Cilician Armenian silver artifacts, it was necessary to have the pictures of some manuscript guilts and other artifacts from the Matenadaran of the Armenian St. James (*Ս. Յակոբ*) convent. We have only a printed picture of the royal scepter of king Hetoum I, that we are happy to include in this study. The rest have always been kept away from the reach of the public eye.

Silver guards of four manuscripts

By chronological order, the oldest of the four manuscripts is kept by the Catholicossate of the Great House of Cilicia, in Antelias. It is written and illustrated in Hromkla, in 1254 A.D. It is evident that both sides of this silver guard have been submitted to further alteration by adding some unnecessary artifacts.

On the first side cover is chiselled a crucifixion (ill. 1) on a cross of Armenian style, with the Virgin Mary and St. John the Baptist on the two sides. The four Evangelists are depicted on the four corners, with the eight apostles in round medallions around the cover.

On the second cover (ill. 2) of the manuscript we see Christ Pantocrator chiselled in the center of an impressive medallion with the following inscription: «This Holy Gotpel

was binded by [financial] means of Bishop Stepanos for Catholicos Constantin in memory of His relatives at 703 (703 + 551 of the Armenian Era) = 1254 A.D. On the four corners are chiselled the symbols of the Evangelists. Both sides are surrounded by very fine frames of hammered, but looking like double wire rope ornaments. Both side covers of the guard are chiselled with very traditional uncial letters.

The second manuscript is king Hetoum I's gospel (Matenadaran N° 7690) in Yerevan, Armenia (Measurements 16,5 × 11,5 × 7,5 cm.). Written in 1249 on fine parchment by the calligraphist Kiwrakos (*Կիւրակոս*) in Hromkla by order of Catholicos Constantin I.

The first side cover of the silver guard is decorated by a triple figure composition of DEESIS, chiselled very masterfully, Christ being the tallest (ill. 3). The surrounding inscription reads: «Christ, God, have merci for Lord Catholics Constantin, his parents, brothers and nephews, Amen. In the year 704 (+ 551 of the Armenian Era = 1255 A.D.

The most impressive part in the second side cover of the silver guard (ill. 4) are the slender figures of the four Evangelists. The first from the left, is Saint John, who is not holding his Gospel, who is slightly turned to the following three Evangelists, each of them holding their gospels in their hands. According to Christian tradition St. John was illiterate and his gospel was written by his secretary: Prochoron, but dictated by St. John.

This very creative composition shows the independent spirit of the Armenian masters, whose interpretations of events were very original and personal. Around the group composition there is a slightly different inscription: «Gospel written and covered [binded] by order of Lord Catholicos Constantin in memory of Him, his parents and brothers, Amen».

The back of the guard is a structure of four parallel flat silver pieces (ill. 5). The enclosure is fashioned with semi-beads (ill. 6) regularly soldered on a flat silver plate.

The manuscript has been taken in 1611 to Kafa (Theodosia) in Crimea for restoration, before being taken to Rostov. Only one of the original locks is functioning.

The master craftsman has been able to express the role of Christ as supreme judge in the scene of the DEESIS, and the four evangelists' expressions are successfully harmonized. The masterful chiselling of the two compositions shows a Proto-Renaissance influence, already in motion in Italy, during that century of transition from the late Byzantine Mannerism to Early Renaissance. It is obvious that cultural and trading relations, and the warrant given by the king Levon II to the Genovese businessmen had eased relations between the Middle-East and the West.

The third manuscript is only partially covered with a cross on which Christ is depicted with a Gospel in His hand. This is a deviation of the traditional first cover guards where generally crucifixions are chiselled. The manuscript belongs to the Armenian Patriarchate of Constantinople and is illustrated by the most famous Toros Roslyn in 1256. In its general shape this cross (ill. 7) is a repetition of the crucifixion on the first cover guard of the manuscript of Antelias (1248 A.D.).

It is obvious from the style of chiselling that this cover and the Antelias Catholicosate's gospel cover have been chiselled by the same master.

The fourth and best kept manuscript guard belongs to the convent of St. James, in Jerusalem, where exists a large collection of silver covered manuscripts from the Cilician Armenian Era. The above mentioned manuscript is called «coming from the sea».

The manuscript's guard's ornaments generate from Armenian miniature forms, shaped in very flexible movements proper to metalwork chiselling, with vigorous expression, giving us the impression of metal wires, proper to the oldest tradition of Armenian jewelry.

The two covers are chiselled in the same style. The birth scene being wrongfully on the second side cover can be the result of a later renovation and displacement. The first side cover (ill. 8) which represents Christ's crucifixion has a symbolic nature, with a military officer holding a shield (ill. 9) inspired from the traditional Armenian rosace. The back cover (Nativity) represents the manger of Bethlehem (ill. 19). On the lower part of this composition is sculpted a bathing tub which looks like an old, traditional Armenian style drinking bowl. The ornament on the bathtub reminds us the style of the background covered filigrec, which can also be done by chiselling or ceramic. This is one more proof of the multiple interpretations in the traditional forms of Armenian applied arts (see ill. 11, our reconstruction). Also the water jug from which hot water is poured into the tub, is a sample of metallic jug shape whose reconstruction (ill. 12) gives us an idea of the domestic vessels used in the Armenian households of the Cilician Era.

A few words about portraits on Armenian coins of the same period.

The fact that the representation of human portraits on Cilician Armenian coins was not as perfect as on some religious artifacts is due to the fact that Armenian coins were also circulating in neighbouring islamic countries where the representation of human portraits was strictly forbidden. This must have been the reason of the symbolic nature of human portraits on Cilician Armenian coins. where lions and horses were realistically represented.